

KERKGESCHIEDENIS AAN EEN OPENBARE INSTELLING VOOR HOGER ONDERWIJS

[Ed Noort & Hetty Zock, red., *Trends in de Groninger Theologie. "You Need a Busload of Faith to Get By"*, Delft: Eburon, 2002, pp. 151-163]

Arie L. Molendijk

I. De *duplex ordo* revisited

Het vak kerkgeschiedenis heeft sinds het begin van de negentiende eeuw een vaste plaats aan de Nederlandse theologische faculteiten.¹ Studenten dienden en dienen eenvoudigweg kennis te nemen van de geschiedenis van het christendom. In deze zin lijkt de relatie tussen kerkgeschiedenis en theologie onproblematisch. Geen theologische opleiding zonder kerkgeschiedenis. Toch is er heel wat afgetobt over de relatie tussen beide. De vraag werd gesteld, wat kerkgeschiedenis nu tot een theologische discipline maakt. We vinden dan omschrijvingen van kerkgeschiedenis als het onderzoek naar 'wat Geest en Woord onder de mensen tot stand hebben gebracht'.² Veel twintigste-eeuwse kerkhistorici waren van mening dat hun vak in een oecumenisch perspectief beoefend diende te worden. Naar mijn mening leveren pogingen het theologisch karakter van de kerkgeschiedenis op deze manier zeker te stellen weinig op en kunnen zelfs contraproductief werken. In het ergste geval wordt de blik verengd en ontstaat een scheef beeld van de geschiedenis.

Een dergelijk uitgangspunt is bovendien verkeerd: men stelt dat we eerst moeten weten wat theologie is, om de plaats van de verschillende vakken in het theologisch curriculum te bepalen. Wat maakt theologische vakken theologisch? Wat is het verbindende theologische element? Dat is de vraag waar men mee begint. Voor de Zwitserse theoloog Karl Barth (1886-1968) was het antwoord relatief simpel: theologische vakken zijn theologisch omdat ze met het Woord van God van doen hebben. De kerkgeschiedenis zag hij als een hulpdiscipline

naast de kernvakken: exegetische (bijbelse), dogmatische (systematische) en praktische theologie.³

Maar in de Nederlandse situatie - en dan heb ik de openbare instellingen voor hoger onderwijs op het oog - is een dergelijk antwoord niet bevredigend. Om dit te verduidelijken ga ik kort in op de institutionele context waarbinnen hier theologie wordt beoefend. Met de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876 is de zogeheten *duplex ordo* geïntroduceerd. Naast de staatsopleiding werd een kerkelijke opleiding ingevoerd, die onder verantwoordelijkheid van de Nederlandse Hervormde Kerk staat. Principieel is de zaak nu zo geregeld dat binnen de staatsopleiding de vakken Oude Testament, Nieuwe Testament, Kerkgeschiedenis, Godsdienstwijsbegeerte en Ethiek, Godsdienstwetenschap en Sociale Wetenschappen (in het bijzonder sociologie, antropologie en psychologie van de godsdienst) gedoceerd worden, terwijl de kerkelijke docenten met name dogmatiek, christelijke ethiek en praktische theologie onderwijzen.⁴

De theologische faculteiten aan de universiteiten van Leiden, Groningen en Utrecht vallen nog altijd onder het regime van de *duplex ordo*. Daarnaast bestaan er inmiddels theologische faculteiten op gereformeerde (Vrije Universiteit Amsterdam, Kampen) en katholieke (Utrecht, Nijmegen, Tilburg) grondslag.⁵ Hier heerst de *simplex ordo*, waarbinnen *in principe* alle vakken op kerkelijke leest geschoeid zijn.⁶ In de praktijk van alle dag hoeven de verschillen niet zo groot te zijn, maar in principe staan de theologen aan de *simplex ordo*-instelling onder kerkelijk toezicht en hebben zich te bewegen binnen de grenzen, die de kerk (synode) hun stelt. Het meest duidelijk is dit, wanneer er een leertuchtprocedure wordt aangespannen of indien hier mee bedreigd wordt.

Wat is nu de consequentie van een en ander? Op grond van de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876 zijn theologische (staats)faculteiten *openbaar*. Theologie beoefenen vereist formeel geen speciale voorwaarden, zoals kerkelijke binding of godsdienstige overtuiging.⁷ Ook een atheïst kan theologie studeren. Dan kan niet langer een transcendente entiteit als God (het Woord Gods), die zich per definitie aan wetenschappelijke bestudering onttrekt, het verbindend element van de theologische studie zijn. We kunnen hoogstens nog onderzoeken wat

mensen over God zeggen. De theologie aan een openbare instelling voor wetenschappelijke onderwijs en onderzoek kent geen bijzondere theologische kennisweg en verschilt qua methode niet van de godsdienstwetenschap.

We moeten hier onderscheiden tussen het vak godsdienstwetenschap (dat zich in de praktijk vooral richt op de niet-christelijke godsdiensten) en godsdienstwetenschap in methodische zin. Methodisch gezien is de staatsfaculteit een faculteit van godsdienstwetenschap: niet langer God, maar godsdienst is het voorwerp van studie. Daarbij valt een duidelijk accent op de bestudering van het christendom, maar feitelijk is theologie zo '*niets anders* dan een verzameling gedragswetenschappen, cultuurwetenschappen, literatuurwetenschappen en wat dies meer zij'.⁸ Met andere woorden: in deze situatie bestaat er geen verbindend theologisch element, en dat kan ook niet bestaan gegeven de institutionele setting waarin wij ons bevinden.

Maar als dat zo is, lijken de theologische vakken principieel net zo goed ergens anders - bijvoorbeeld in de faculteit der letteren of sociale wetenschappen - ondergebracht te kunnen worden. Natuurlijk kan een praktisch of maatschappelijk belang ertoe leiden deze vakken in één faculteit samen te brengen, maar een principiële noodzaak lijkt er niet te bestaan. Dat is inderdaad mijn overtuiging. De theologische vakken verschillen methodisch niet van de zusterdisciplines in aanpalende faculteiten. Wat dat aangaat kan de godsdienstwijsbegeerte net zo goed aan de Faculteit der Wijsbegeerte gedoceerd worden en de kerkgeschiedenis aan de Faculteit der Letteren.

Toch is daarmee het laatste woord niet gesproken. Het zijn praktische overwegingen die ertoe leiden de verschillende vakken zoals wij die kennen in één faculteit te bundelen. Wat zijn dat voor overwegingen? Ik noem hier de twee belangrijkste. Ten *eerste* is het zinvol de verschillende vakken die zich met de studie van godsdienst dan wel het christendom in het bijzonder bezighouden in één faculteit te verenigen. Zo kan een passend curriculum ontwikkeld worden en zijn er voldoende overlegmogelijkheden tussen de verschillende specialismen.

De *tweede* overweging is mijns inziens wezenlijker en heeft met de al besproken *duplex ordo* van doen. Naast de vakken binnen de staatsopleiding

worden er ook 'kerkelijke vakken' gedoceerd, en in ieder geval studeert het merendeel van de theologische studenten met het oog op het predikantschap of een ander beroep binnen de kerken waarvoor de kerkelijke opleiding vereist is. De eisen van de kerk spelen een niet te verwaarlozen rol, niet alleen in de samenstelling van het kerkelijk maar ook van het staatscurriculum. De kerk hecht in het bijzonder - om twee voorbeelden te noemen - aan beheersing van de grondtalen Hebreeuws en Grieks en aan voldoende kennis van de kerkgeschiedenis, in het bijzonder van het protestantisme en de reformatie. Het heeft geen zin hiervoor de ogen te sluiten. Het samenstel van de staatsvakken wordt voor een niet onaanzienlijk deel bepaald door de beroepsuitgang die veel studenten kiezen. Het curriculum kan niet verklaard worden uit het object van studie, zeg het christendom in een multiculturele samenleving. Dan zouden er heel andere accenten gelegd kunnen en moeten worden.

De negentiende-eeuwse protestantse theoloog Friedrich Schleiermacher (1768-1834) had het bij het rechte eind, toen hij in de beroemde zesde paragraaf van zijn encyclopedie der godgeleerdheid stelde:

Dieselben Kenntnisse, wenn sie ohne Beziehung auf das Kirchenregiment erworben und besessen werden, hören auf, theologische zu sein, und fallen jede der Wissenschaft anheim, der sie ihrem Inhalte nach angehören.⁹

Het organiserend principe is bij Schleiermacher de praktische opgave waartoe de theologische studie moet dienen. Met de term 'Kirchenregiment' doelde hij op het feit dat de meeste theologen uiteindelijk binnen de kerk zullen gaan werken. Docenten moeten dit punt niet uit het oog verliezen. Dat wil niet zeggen dat ze zich voortdurend om de praktische en kerkelijke relevantie van hun werk zouden moeten bekommeren. De vakdisciplines hebben hun eigen dynamiek en dat is ook goed zo. Op die manier worden nieuwe terreinen ontsloten die voor studenten en aanstaande predikanten van belang kunnen zijn. Ik zal daar nog een voorbeeld van behandelen.

II. Geschiedenis van het christendom

Het tweede punt van mijn betoog betreft de ontwikkeling van de beoefening van de kerkgeschiedenis. Vandaag de dag spreekt men eigenlijk liever van de geschiedenis van het christendom. Omdat dit zo'n mond vol is, wordt de term kerkgeschiedenis ook nog veel gehanteerd. Ik wil hier echter niet direct met programmatische beschouwingen van wal steken, maar een kort overzicht van de ontwikkeling van het vak geven. Dit is geen doel in zichzelf, maar dient ertoe te laten zien hoe de *opvatting* van wat kerkgeschiedenis is zich geleidelijk heeft ontwikkeld en hoe de moderne opvatting verschilt van de klassieke.

De kerkgeschiedenis in de moderne zin van het woord heeft voor een belangrijk deel gestalte gekregen in de negentiende eeuw. Voor die tijd diende de beoefening van de kerkgeschiedenis vooral polemische en apologetische doeleinden. Katholieken, Lutheranen en Gereformeerden zochten in de geschiedenis naar argumenten die zij konden gebruiken in hun onderlinge strijd. De geschiedenis was met name een reservoir van voorbeelden van hoe het wel en hoe het niet moest. De zeer gerespecteerde Groningse kerkhistoricus Annaeus Ypeij (1760-1837) schreef in 1797 dat zijn doel was 'heilzaame lessen optegaderen':

Ik zal wijders aantoonen, wat wel of wat kwaalijk gedaan is, en zo uit het gene anderen ondervonden hebben, doen opmerken, wat voordeel verschaft, en wat nadeel brouwt, wat den weg tot geluk baant, en wat den weg tot ongeluk opent. En onder dat alles zal ik mijne lezers poogen te doen letten op het goed, rechtvaardig en wijs bestuur van God, 't welk in de geschiedenis der Kerk zo heerlijk doorstraalt, bij het genadig beloonen der deugd en bij het billijk straffen der ondeugd.¹⁰

Oordelen werden niet geschuwd en het grote gevaar van een dergelijke

geschiedopvatting is dat men overall - en met name in de eigen kerk - de wonderbaarlijke leiding Gods aan het werk ziet.¹¹ Langzaam zou de rol van de Voorzienigheid Gods als verklarend principe in de kerkgeschiedenis minder worden. De kerkgeschiedenis emancipeerde zich geleidelijk van de dogmatiek. Begon in vroeger tijden de *historia ecclesiastica* bij het begin van de wereld (*a condito mundo*) en sprak men onbekommerd van een kerkgeschiedenis van het Oude en Nieuwe Testament,¹² nu wordt het begrip kerk nauwer omschreven en begint de eigenlijke kerkgeschiedenis duidelijk na Christus. Het ideaal van een onpartijdige, niet-oordelende, maar beschrijvende en verklarende opvatting van het vak deed opgeld. Dat men nog heel vaak tot vandaag de dag aan een kerkhistorisch werk kan aflezen uit welke hoek het komt doet niets aan dit ideaal af.

De 'kerkelijke historie' werd in 1815 in Nederland een examenvak binnen de predikantsopleiding (zie art. 63 & 82 van het Organiek Besluit van 1815). In 1829 werd hier te lande het eerste kerkhistorische tijdschrift opgericht. Allemaal tekenen dat de kerkgeschiedenis zich een zelfstandige plaats wist te veroveren. Zoals al opgemerkt, prefereren veel hedendaagse kerkhistorici de omschrijving geschiedenis van het christendom. Dat verruimt ook het werkteerrein. Bij 'kerkgeschiedenis' doemt elke keer het probleem op over welke kerk men het heeft: de katholieke, de lutherse, de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken, de Church of England, en ga zo maar door.

De omschrijving geschiedenis van het christendom is al vastgelegd in de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876, waarmee de *duplex ordo* - zoals gezegd - ingevoerd werd. De vraag hoe deze omschrijving tot stand kwam laat ik nu verder rusten,¹³ maar ik merk wel op dat veel hoogleraren de naamswijziging toejuichten. De kerkhistoricus J.G.R. Acquoy wijdde bij zijn aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in Leiden zelfs zijn inaugurele rede aan dit onderwerp. Hij gaf drie argumenten waarom aan de nieuwe naam de voorkeur te geven is. Het eerste is dat er een veelheid aan kerken bestaat. Spreken over de christelijke of ook over de protestantse kerk is een fictie, die men beter kan laten varen. 'Er is geen Christelijke Kerk; er is slechts Christendom'.¹⁴ Als tweede

overweging noemde Acquoy dat er in de geschiedenis steeds onderscheid tussen orthodoxie en heterodoxie gemaakt wordt. Het bestaan van kerken brengt noodzakelijkerwijs het bestaan van ketters met zich mee. Deze ketters - met een beroemde term van de Groningse kerkhistoricus Johannes Lindeboom (1882-1958) de 'stiefkinderen van het christendom' genoemd¹⁵ - dienen ook bestudeerd te worden, en dat maakt dat de nieuwe omschrijving beter past. Het derde argument is dat 'het Christendom reeds een hoogst merkwaardig gedeelte van zijnen gang door de wereld [had] afgelegd, toen in de tweede eeuw de Kerk begon te ontstaan'.¹⁶

Deze overwegingen bij elkaar lijken mij voldoende gewicht in de schaal te leggen om de voorkeur te geven aan de nieuwe omschrijving boven de oude, hoe handzaam het begrip kerkgeschiedenis nog altijd moge zijn. Het kan niet zo zijn dat kerkelijke autoriteit het onderzoeksobject van wat ik gemakshalve kerkhistorici blijf noemen bepaalt. Binnen de kerkelijke theologie kan de eigen kerk de norm zijn (alhoewel feitelijk hier de grenzen ook ruimer getrokken worden), maar binnen een openbare theologie niet.¹⁷

Alhoewel ook historici van het christendom op grenzen kunnen stuiten van wat zij nog tot de geschiedenis van het christendom menen te kunnen rekenen en in die zin aan een zekere mate van normativiteit niet ontkomen, kan het niet zo zijn dat pauselijk of synodaal gezag die grenzen voor hen bepaalt. Ketters en buiten-kerkelijke groepen zijn belangrijke voorwerpen van studie. Indien nodig moeten kerkhistorici niet aarzelen over de grenzen van hun vakgebied heen te kijken en notitie te nemen van 'randverschijnselen' als Emanuel Swedenborg (1688-1772), spiritisme en Christian Science. Verder moet men bedenken dat christenen niet in een isolement leven en dat het daarom zaak is de maatschappelijke, economische en culturele context mee in het onderzoek te betrekken. Voor ik mijn opvatting van het vak nader preciseer keer ik nog even terug naar de Wet van 1876.

Bij de Wet van 1876 werd niet alleen de geschiedenis van het christendom, maar ook de 'geschiedenis der leerstellingen van den christelijken godsdienst' in de rij van binnen de theologische faculteiten te doceren vakken

opgenomen. Veelal werden en worden beide vakken samengenomen onder de noemer kerk- en dogmengeschiedenis. Voor de invoering van de wet van 1876 was de dogmengeschiedenis feitelijk ondergebracht bij de 'kerkelijke geschiedenis'. Daar valt wat voor te zeggen, maar aangezien de geschiedenis van de kerkelijke leer binnen de theologie altijd een belangrijke rol heeft gespeeld, kan het geen kwaad dit onderdeel apart te benoemen. Ten opzichte van de omschrijving in de wet ('geschiedenis der leerstellingen van den christelijken godsdienst') houdt de term dogmengeschiedenis een beperking in. Dogma - of desnoods dogme - in eigenlijke zin betekent niet een willekeurige christelijke leerstelling, maar veronderstelt uitdrukkelijk dat zij kerkelijk gesanctioneerd is. Binnen de katholieke kerk verstaat men onder dogma 'eine Lehre, in der die Kirche eine Offenbarungswahrheit in endgültiger u. universalkirchlich verbindlicher Weise so verkündet, daß ihre Leugnung als Häresie verworfen und mit dem Anathem belegt wird'.¹⁸ Zo beschouwd moet de in het dogma uitgesproken waarheid zowel een openbaringswaarheid als kerkelijk gesanctioneerd zijn. Ook binnen het protestantisme wordt veelal het criterium van kerkelijke sanctionering gehanteerd. De Duitse dogmenhistoricus Reinhold Seeberg (1859-1945) schreef: 'Nicht irgendwelche theologischen Sätze oder Formeln des kirchlichen Gemeindebewußtseins nennen wir Dogmen, sondern nur solche theologische Sätze, die zu *kirchlichen* Sätzen geworden sind, d.h. die von der *Kirche* oder einer *Sonderkirche* durch öffentliche Erklärung als Ausdruck der kirchlichen Wahrheit anerkannt sind'.¹⁹

De dogma's zijn in deze opvatting kerkelijk gesanctioneerde theologische uitspraken. Zo geformuleerd, dringt de vraag zich op of de uitspraken die niet kerkelijk gesanctioneerd zijn dan per se buiten beschouwing moeten blijven. Het voor de hand liggende antwoord op deze vraag is: Neen. Ook de studie van de geschiedenis van de theologie hoort tot het terrein van de kerkgeschiedenis in de brede zin van het woord. Zo zijn in de omschrijving van mijn leeropdracht drie termen bijeengebracht: geschiedenis van het christendom, inclusief dogmen- en theologiegeschiedenis. Het onderscheid tussen de laatste twee gebieden is dan het volgende. Dogmengeschiedenis houdt zich bezig met de kerkelijk gecodificeerde

leer, terwijl theologiegeschiedenis zich concentreert op de bredere ontwikkeling van theologische voorstellingen. De doopleer van Karl Barth of de eschatologie van Schleiermacher - om twee voorbeelden uit de moderne tijd te nemen - zijn hier dan onderwerp van onderzoek. Maar goed, ook andere indelingen zijn mogelijk. Het gaat er om een indruk te krijgen van de verschillende onderdelen binnen het vakgebied. In het vervolg spreek ik over geschiedenis van het christendom danwel kerkgeschiedenis als overkoepelende term voor het gehele werkterrein van de kerkhistoricus.

III. Recente ontwikkelingen: interdisciplinariteit

Principieel heb ik al aangeduid hoe ik het vak zie - primair als een historische discipline. Ik sta huiverig ten opzichte van theologische opvattingen van kerkgeschiedenis. Beroemd is de omschrijving van de Duitse theoloog G. Ebeling (1912-2001), die kerkgeschiedenis definieerde als de geschiedenis van de uitleg van de Heilige Schrift.²⁰ Zo opgevat is kerkgeschiedenis 'dat wat staat tussen ons en Gods openbaring in Jezus Christus'.²¹ Ten opzichte van de boven besproken negentiende-eeuwse opvattingen komt dit neer op een retheologisering van de kerkgeschiedenis. Kerkgeschiedenis als discipline is nu juist ontstaan - zo heb ik betoogd - door zich te onderscheiden van bijbelse exegese en dogmatiek. Goede kerkgeschiedschrijving wordt niet bepaald door theologische vooronderstellingen en sympathieën, maar door een adequate beheersing van het historisch metier.

Door aansluiting te vinden bij de algemene geschiedbeoefening en zich - waar nodig - verder te emanciperen van strikt theologisch-dogmatische uitgangspunten kan de kerkgeschiedschrijving alleen maar aan betekenis en respectabiliteit winnen. De Nederlandse kerkhistorici hebben ook niet gearzeld toenadering tot wat vroeger de seculiere geschiedbeoefening genoemd werd te zoeken. Traditioneel heeft de kerkgeschiedenis zich vooral beziggehouden met kerkelijke instituties, de ontwikkeling van christelijke leerstelsels en vooraanstaande theologen. Dat ligt binnen theologische faculteiten misschien voor de

hand. De institutionele plaats van kerkgeschiedenis aan theologische faculteiten werkt bovendien een zekere verkokering in de hand. Binnen katholieke instellingen wordt vooral de katholieke kerkgeschiedenis bestudeerd en aan protestants georiënteerde faculteiten de protestantse kerkgeschiedenis. Door over de faculteitsgrenzen heen te kijken kan en moet men tot een meer bovenconfessionele (ook wel 'oecumenisch' genoemde)²² en interdisciplinaire beoefening van het vak komen. De geschiedenissen van de verschillende confessies zijn niet los van elkaar te zien.

Bovendien is het duidelijk, 'dat voor hedendaagsch besef de kerkgeschiedenis in zeer nauw verband staat met de algemeene of zoogen. profane geschiedenis'.²³ Godsdienst bestaat nooit in een sociaal vacuüm. Integendeel: zij kan een belangrijke maatschappelijke factor zijn. Er zijn talloze dwarsverbanden en overlappingsen met politieke, maatschappelijke, economische en culturele ontwikkelingen. Als je het een bestudeert, moet je ook het ander in ogenschouw nemen. In een studie over de Doleantie en Abraham Kuyper dienen niet alleen de binnenkerkelijke conflicten, maar ook de maatschappelijke en politieke ontwikkelingen besproken te worden. De oprichting van de Antirevolutionaire Partij en de Vrije Universiteit zijn geen bijzaken, maar maken deel uit van Kuypers theologisch program.

Daarbij kan je van de algemene geschiedbeoefening iets leren. Deze houdt zich niet meer louter bezig met politieke en institutionele geschiedenis, maar betreft zoveel mogelijk verschillende aspecten in het onderzoek - godsdienst, volkscultuur, economische en demografische ontwikkelingen, mentaliteiten en ga zo maar door. De dominante benadering van 'boven af' wordt gecompliceerd met een benadering van 'onder op'.²⁴ De nadruk komt veelmeer te liggen op de geleefde praktijk van het kerkvolk. Van 'histoire de l'église' naar 'histoire religieuse'.²⁵ Daarmee verliest men niet per se de kerkelijke ambtsdragers en kerkelijke voorschriften uit het oog. Maar de vraag is dan in hoeverre kerkelijke leer en voorschriften 'bepalend waren voor de levens, gebruiken en visies van degenen' die geen machtige positie bekleedden.²⁶ Onderzoek wijst uit dat de officiële religie in veel gevallen gemakkelijk

samenging met 'magische' praktijken en vormen van volkswijsheid. Ook de sociale verhoudingen, met name de rol van vrouwen, zijn een veelbelovend onderzoeksthema. Over de uitbreiding (en verdieping) van de velden van onderzoek zou nog veel te zeggen zijn. Maar ik beperk mij ertoe te constateren dat er een soort van democratisering in de bestudering van de kerkgeschiedenis optreedt. Niet alleen de 'high culture', maar ook de gewone man en vrouw in de straat, zijn thema van onderzoek.

Daarbij worden methodieken en vraagstellingen uit de sociale en mentaliteitsgeschiedenis gebruikt. Het is niet altijd even gemakkelijk toegang te vinden tot deze aspecten. De Nederlandse kerkhistorica Joke Spaans heeft in een verhelderend artikel gepleit de confessionele diversiteit in de zeventiende eeuw in Nederland te benaderen vanuit niet-kerkelijke bronnen, aangezien centrale en lokale overheden de speelruimte van de verschillende religieuze gemeenschappen bepaalden.²⁷ Ook de materiële religieuze cultuur is een belangrijk onderzoeksthema. Kerkbouw, kerkinrichting en religieuze liedcultuur worden aan de Groningse theologische faculteit al langer bestudeerd. In onze faculteit hebben ze een bijzondere plaats. Maar ook zaken als religieuze haardracht, kleding & tatoeages, stichtelijke boeken, huisaltaarjes, huwelijksbijbels, begraafplaatsen verdienen onze aandacht.²⁸ De materialiteit van religie is een onderbelicht thema - zeker in protestantse kringen waar alle aandacht uitging naar de bestudering van institutionele en leerstellige ontwikkelingen.

Samenvattend: een integrale geschiedschrijving van het christendom vereist een brede, interdisciplinaire benadering. Het is onvruchtbaar vast te blijven houden aan oude grenstellingen als die tussen kerkgeschiedenis en godsdienstsociologie, waarbij de historici zich richten op instituties, leerstellingen en theologisch gedachtegoed en de sociologen op processen als secularisering en verzuiling. Een geschiedenis van de ontwikkeling van het moderne christendom moet al deze aspecten verdisconteren. Ook al staan we misschien nog maar aan het begin, toch moeten we naar een integrale aanpak streven.

Het bovenstaande is niet alleen het pleidooi van een vakspecialist die de nieuwste ontwikkelingen niet wil missen. Een bredere aanpak binnen de

kerkgeschiedenis die zich niet alleen richt op kerkelijke instituties en de ontwikkeling van 'high brow' theologie maar ook op de sociale realiteit van zowel ambtsdragers als gewone gelovigen is van belang voor theologiestudenten. Dat wil ik nu tot slot nog illustreren aan de hand van een voorbeeld en dat is de studie van David Bos over de beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland.²⁹ Verreweg de meeste kerkhistorische literatuur over predikanten bestaat uit biografieën. Bos daarentegen geeft een sociaal-wetenschappelijk onderbouwde analyse van de ontwikkeling van het predikantsberoep in termen van de krachtsverhoudingen tussen vijf partijen: de beroepsgroep zelf, de staat, de universiteiten, naburige beroepsgroepen en de 'clientèle'.³⁰ Om een en ander in kaart te brengen wordt bij voorkeur gebruik gemaakt van seriële bronnen zoals acta en jaarverslagen. Zaken als de ontwikkeling van het traktement, de vertegenwoordiging van het patriciaat onder predikanten in de hervormde synode, de samenstelling van de studentensenaten naar faculteit en het aantal promoties (in verhouding tot het aantal proponenten) worden in tabellen samengevat. Deze sociaalwetenschappelijk onderbouwde analyse van de ontwikkeling van het predikantsberoep in de negentiende eeuw verschilt hemelsbreed van de - soms hagiografische - beschrijving van de lotgevallen en de werkzaamheden van deze of gene dominee.

De meest onmiddellijke relevantie van het boek van David Bos voor theologiestudenten is dat het laat zien hoe het predikantsberoep in de negentiende eeuw structureel van aard veranderde. De sociale positie werd een andere en daarmee ook de inhoud van de taak. Hier liggen de wortels van de moderne ambtsopvatting van de predikant. Ik schets deze verandering in het kort. Het vroeg negentiende-eeuwse predikantenberoep werd gedomineerd door de staat. De staat had de predikantsopleiding in handen. De synode had daar niets over te zeggen - dat veranderde pas met de Wet van 1876. De staatshoogleraren werden door de overheid benoemd en de kerkelijke hoogleraren door de synode. Voor 1876 ontvingen de predikanten een rijkstraktement. Zij waren een soort van rijksambtenaren die zich nauw verbonden wisten met het nationale belang. 'Zo innig als de rijksoverheid, de theologische faculteiten en de top van het

predikantencorps met elkaar verkeerden, zo groot was de afstand tot de 'cliëntèle'. Predikanten beschouwden hun betrekking tot gemeenteleden als een variant op die tussen 'de beschaafde stand' en het volk'.³¹ Men hechtte sterk aan 'uiterlijke welsprekendheid' en voelde zich vooral verwant met de juristen. De belangrijkste taak was de zondagse prediking. De gemiddelde duur van de dienst in grote steden als Amsterdam, Dordrecht en Groningen was rond 1800 niet korter dan twee uur. De preek nam al snel de helft van deze tijd in beslag. Dit was veel meer dan in landen zoals Engeland en Duitsland. De predikanten leerden de preek uit hun hoofd en het memoriseren ervan moet al gauw vier à vijf uur gekost hebben. Ze zagen zichzelf vooral als leraren en opvoeders. Niet toevallig werden preken in die tijd 'leerredenen' genoemd.

In deze situatie kwam verandering toen in 1867 de gemeenteleden invloed kregen op de benoeming van ouderlingen en diakenen en de beroeping van predikanten. De invoering van het kerkelijk kiesrecht maakte dat de predikanten meer rekening met hun gemeenteleden moesten houden. Verder bleven de rijkstraktementen weliswaar gehandhaafd, maar werden niet meer aangepast aan de geldontwaarding. De plaatselijke kerk moest een aanvulling geven. "Naarmate ze [de predikanten] de steun en bescherming van de politiek-bestuurlijke en culturele elites verloren, zagen ze zich genoodzaakt om beter in te spelen op de gevoelens, behoeften, stemmingen en ontstemmingen van hun 'cliënten'".³² Men vergeleek zich nu eerder met artsen, omdat men een vergelijkbare vertrouwensband nastreefde.

Dit is nader te illustreren aan de hand van de veranderende rol van het huisbezoek. Vanouds behoorde dit tot de voorbereiding tot het avondmaal. De lidmaten werden persoonlijk uitgenodigd en opgewekt zich daarop geestelijk voor te bereiden. De predikant C.E. van Koetsveld heeft in zijn *Schetsen uit de pastorie te Mastland* (1843) een dergelijk bezoek beschreven:

Er stonden twee stoelen gereed, waarvoor wij vriendelijk bedankten. Het was duidelijk, dat men dit gewacht had: het werd niet voor de tweede maal gevraagd. Ondertusschen waren meid en knecht binnen gekomen,

en de eerste zat, de laatste stond als een standbeeld. De ouderling nam zijn' hoed af: - dit was een vriendschappelijke wenk, dat ik het ook zou doen; de mannen des huizes volgden, de vrouwen sloegen de oogen neder en vouwden de handen. Mijne keel was beklemd. Gelukkig viel mijn oog op mijn zakboekje, en ik vroeg nog eens, schoon ik ze lang wist, naar al de namen. Hier door werd mijne tong los gemaakt, zoo dat ik de formule kon uitbrengen, die ik reeds vijftig maal bij mij zelven had opgezegd: '*Gij kent* de reden van mijne komst; *gij weet*, dat het binnen kort avondmaal is; *wij vertrouwen*, dat gij het belang van die plegtigheid gevoelt, enz. enz.' - De huisvader zeide zeer afgemeten: 'Ik dank je wel, Dominé!' en vervolgde terstond: 'Gij treft geen mooi weêr bij den ommegang.' - De huismoeder had hare ogen weder opgeslagen, en vervolgde haar werk aan een' half geschilden aardappel; meid en knecht gingen heen, zonder iets anders te doen, dan heen te gaan; en zoo - was dit *huis bezocht*. En wat zoudt gij mij verder vergezellen, mijn lezer? Het is alles: *da capo!* en nog eens: *da capo!* van huis tot huis.³³

Het was een tamelijk formeel gebeuren. Er ontstond ontevredenheid over deze gang van zaken. Er gingen stemmen op om het huisbezoek te ontkoppelen van het Avondmaal. Het huisbezoek zou moeten dienen 'ter bevordering van de kennis zijner Gemeente'.³⁴ Zo verschuift langzaam maar zeker de betekenis van het huisbezoek. Nu het geen officiële uitnodiging tot het Avondmaal meer is, verandert de toon van ambtelijk tot vertrouwelijk en gemoedelijk.

Van overheidsdienaar met rijkstraktement werd de predikant herder van een kerkelijke gemeente. De nadruk kwam minder sterk op het publieke optreden te liggen en meer op de dagelijkse omgang met groepen en individuen. Het religieuze subject en zijn of haar persoonlijke beleving en vroomheid komen centraal te staan. De praktische theologie komt tot bloei. De studie van Bos laat een fundamentele verandering in de ambtsopvatting zien. Het is naar mijn mening zinvol voor theologiestudenten om van dit soort veranderingen kennis te nemen. Voor aanstaande predikanten is het niet voldoende om alleen het boek

van David Bos te lezen, maar het is in ieder geval een eerste stap om zich verder bewust te worden van verschuivingen in het veld van de praktijk waar zij mee geconfronteerd zullen worden.

IV. Conclusie

De dissertatie van David Bos is een voorbeeld van een studie die zich weliswaar op een kerkelijke bovenlaag richt, maar door nieuwe vraagstellingen en methoden toe te passen dichterbij de geleefde realiteit komt dan studies die zich concentreren op theologische voorstellingen en kerkelijke besluiten en voorschriften. Bos is primair geïnteresseerd in wat er zich zo te zeggen op de werkvloer afspeelde en niet zozeer in de voorstellingen en de ideaalbeelden betreffende het predikantsambt. In die zin is zijn boek een voorbeeld van de verschuiving van 'histoire de l'église' naar 'histoire religieuse'. De geschiedenis wordt hier interdisciplinair bestudeerd. "De aloude 'hulpwetenschappen' worden nu tot volwaardige medespelers".³⁵ Binnen deze benadering is de historicus niet alleen op zoek naar gebeurtenissen, maar tracht een patroon in de ontwikkelingen te ontdekken. Daartoe is het veelal niet voldoende om de kerkelijke en religieuze ontwikkelingen geïsoleerd te bekijken, maar moet de bredere politieke, maatschappelijke, economische en culturele context mede bestudeerd worden. Een geïntegreerde aanpak is het ideaal. De emancipatie van de kerkgeschiedenis van de dogmatiek kan de theologie in haar geheel helpen met beide benen op de grond te blijven. De theologische vakken zijn binnen een staatsopleiding niet theologisch omdat ze betrokken zijn op een - verborgen - theologisch-dogmatisch proprium, maar omdat ze dienstbaar zijn aan de opleiding van predikanten die moeten werken in een uiterst complexe en veelzijdige realiteit. De kerkgeschiedenis en in het bijzonder de geschiedenis van het christendom in de moderne tijd is daarbij slechts een van de hulpmiddelen, maar naar mijn mening wel een belangrijk.

¹ A.L. Molendijk, *'Een hoogstbelangrijke wetenschap': De beoefening van de Kerkgeschiedenis in Nederland in de negentiende eeuw* (oratie Groningen), Groningen 2000.

² H. Berkhof & O.J. de Jong, *Geschiedenis der Kerk*, negende druk, Nijkerk 1975, p. 7.

³ Karl Barth, *Kirchliche Dogmatik*, deel I,1, München 1932, p. 3: 'Die sogenannte *Kirchengeschichte* antwortet auf keine selbständig zu stellende Frage hinsichtlich der christlichen Rede von Gott und ist darum nicht als selbständige theologische Disziplin aufzufassen. Sie ist *die* unentbehrliche *Hilfswissenschaft* der exegetischen, der dogmatischen und der praktischen Theologie' (spatiëringen in het origineel).

⁴ Vgl. A.L. Molendijk, 'De beoefening van de theologie in Nederland aan openbare instellingen voor hoger onderwijs', in: H.J. Adriaanse (red.), *Tweestromenland. Over wijsgerige en belijdende theologie*, Leuven 2001, pp. 31-52, in het bijzonder pp. 39-41. Over de Wet van 1876 zie ook A.L. Molendijk, 'Transforming Theology. The Institutionalization of the Science of Religion in the Netherlands', in: A.L. Molendijk & P. Pels (red.), *Religion in the Making. The Emergence of the Sciences of Religion* (Studies in the History of Religions: Numen Book Series 80), Leiden 1998, pp. 67-95; O.J. de Jong, 'De wetgever van 1876 en de theologie', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 48 (1967-68), pp. 313-332.

⁵ De situatie is feitelijk nog ingewikkelder, maar dat laat ik hier buiten beschouwing.

⁶ Vgl. H.J. de Jonge, 'De historische theologie', in: *De toekomst van de theologie in Nederland* (Verkenningen KNAW, deel 3), Amsterdam 2000, pp. 45-64, hier pp. 63-64, noot 4: 'Onder de 'duplex ordo' (tweevoudig stelsel) wordt die inrichting van het theologisch hoger onderwijs verstaan waarbij de literaire, historische, wijsgerige en sociaal-wetenschappelijke vakken worden gedoceerd door personeel benoemd onder exclusieve verantwoordelijkheid van de faculteit en universiteit (en indirect van de staat), terwijl de vakken dogmatiek, christelijke ethiek en praktische theologie worden gedoceerd door personeel benoemd onder verantwoordelijkheid van het ene of andere kerkgenootschap. Onder 'simplex ordo' wordt die inrichting van het theologisch hoger onderwijs verstaan waarbij alle vakken worden gedoceerd door personeel bij welks benoeming een kerkelijke instantie direct of indirect bemoeienis of invloed heeft'. Zie ook p. 17v van het rapport, waar het verschil onder andere in termen van binnen- en buitenperspectief wordt beschreven.

⁷ H.J. Adriaanse, *Het specifiek theologische aan een rijksuniversiteit. De verborgenheid der godgeleerdheid*, Leiden 1979, p. 4.

⁸ Adriaanse, *Het specifiek theologische*, p. 5 (cursivering in het origineel).

⁹ F.D.E. Schleiermacher, *Kurze Darstellung des theologischen Studiums zum Behuf einleitender Vorlesungen*, 1811, ²1830, hrsg. von Heinrich Scholz (1910), Darmstadt 1982, p. 3; vgl. H.J. Birkner, *Schleiermachers Christliche Sittenlehre im Zusammenhang seines*

philosophisch-theologischen Systems (Theol. Bibliothek Töpelmann, Band 8), Berlin 1964; Birkner, 'Schleiermachers 'Kurze Darstellung' als theologisches Reformprogramm', *Text-Kontext*, Sonderreihe, Band 22 (Schleiermacher - im besonderen Hinblick auf seine Wirkungsgeschiede in Dänemark), Kopenhagen-München 1986, 5pp. 9-81.

¹⁰ A. Ypey, *Geschiedenis van de Kristlijke Kerk in de achttiende eeuw*, 12 delen, Utrecht 1797-1815, deel I, p. 3.

¹¹ Vgl. J. Lindeboom, "Kerk- en Dogmengeschiedenis", in: H. van Oyen (red.), *Inleiding tot de Theologische Studie*. Samengesteld door de Faculteit der Godgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit te Groningen, Groningen-Batavia 1946, pp. 88-114, in het bijzonder p. 95.

¹² IJsbrand van Hamelsveld, *Algemeene Kerkelijke Geschiedenis, der Christenen*, 26 delen, Haarlem 1799-1817, deel I, p. V.

¹³ Hier doen verschillende verhalen de ronde die geen van alle volledig overtuigend zijn; vgl. Lindeboom, "Kerk- en Dogmengeschiedenis", p. 89; J.G.R. Acquoy, *Kerkgeschiedenis en geschiedenis van het christendom*, Leiden 1882; C.H. van Rhijn, 'Christelijke dogmengeschiedenis' [letterkundig overzicht], in: *Theologische Studiën* 18 (1900), pp. 50-69, in het bijzonder p. 51.

¹⁴ Acquoy, *Kerkgeschiedenis*, 1p. 5.

¹⁵ J. Lindeboom, *Stiefkinderen van het Christendom*, 's-Gravenhage 1929.

¹⁶ Acquoy, *Kerkgeschiedenis*, 1p. 9.

¹⁷ Vgl. Troeltsch, 'Thesen' (1891), in: Friedrich Wilhelm Graf & Horst Renz (red.), *Untersuchungen zur Biographie und Werkgeschichte. Mit den unveröffentlichten Promotions-thesen der "Kleinen Göttinger Fakultät" 1888-1893* (Troeltsch-Studien 1), Gütersloh 1982. P. 299: These 8: 'Die sogenannte Kirchengeschichte und die Geschichte der christlichen Religion sind streng zu unterscheiden, nur die letztere hat ein unmittelbares Verhältnis zur theologischen Wissenschaft'.

¹⁸ *Lexikon für Theologie und Kirche*, deel III, kol. 284.

¹⁹ R. Seeberg, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, Erlangen-Leipzig 1895-1898, deel I, p. 1 (cursiveringen in het origineel); vgl. A. von Harnack, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, vijfde druk, Tübingen 1931, p. 1.

²⁰ G. Ebeling, 'Kirchengeschichte als Geschichte der Auslegung der Heiligen Schrift' (1946), Ebeling, *Wort Gottes und Tradition. Studien zu einer Hermeneutik der Konfessionen*, Göttingen 1964, pp. 9-27, in het bijzonder p. 22.

²¹ W. Nijenhuis, 'Kerkgeschiedenis als theologische discipline', *Rondom het Woord* 16 (1974), pp. 56-80, in het bijzonder p. 74.

²² A. Jelsma, 'Verschuivingen in de Nederlandse kerkgeschiedschrijving' (1991), in: Jelsma, *De Briefbezorger: Een keuze uit het werk van Auke Jelsma met commentaar bij zijn afscheid als hoogleraar kerkgeschiedenis van de Theologische Universiteit Kampen*, red. J. van Gelderen & Hommo Reenders, Kampen 1998, pp. 149-159.

²³ Lindeboom, 'Kerk- en dogmengeschiedenis', p. 91.

²⁴ Joke Spaans, 'Zeventiende-eeuwse kerkgeschiedenis en interdisciplinariteit', *De zeventiende eeuw* 14 (1998), pp. 206-217.

²⁵ W. Frijhoff, 'Van "histoire de l'église" naar "histoire religieuse"', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 61 (1981), pp. 113-153.

²⁶ Spaans, 'Zeventiende-eeuwse kerkgeschiedenis', p. 207.

²⁷ Spaans, 'Zeventiende-eeuwse kerkgeschiedenis', p. 207.

²⁸ Vgl. C. McDannell, *Material Christianity: Religion and Popular Culture in America*, New Haven-London 1995; vgl. A.L. Molendijk (red.), *Materieel Christendom*, Hilversum (Verloren) 2003.

²⁹ D. Bos, *In dienst van het Koninkrijk: Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland*, Amsterdam 1999.

³⁰ Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, p. 36, p. 357.

³¹ Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, p. 358.

³² Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, p. 361.

³³ C.E. van Koetsveld, *Schetsen uit de pastorie te Mastland: Ernst en luim uit het leven van den Neederlandschen volksleraar* (1843), vijfde druk, Schoonhoven 1853, pp. 124-125. (cursivering in het origineel); ook geciteerd door Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, pp. 79-80.

³⁴ Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, p. 81.

³⁵ Frijhoff, 'Van "histoire de l'église" naar "histoire religieuse"', p. 120.